

Превод от Унгарски

Глаголически букви, монашески подвизи, царска щедрост, просветно огнище и национална емблема – вълшебната приказка на Рилски манастир

Автор: Стефан Немет.

Превод: Григор Григоров

Рилският манастир „Успение Богородично“ е най-големият и най-известният източноправославен ставропигиален манастир в България. Разположен е в югозападната част на Рила планина, на 120 км южно от столицата София, в дълбоката долина на река Рилска (Рилска река), на 1150 м надморска височина, в рамките на природен парк „Рилски манастир“. Манастирът носи името на своя основател, отшелника Иван Рилски (876-946). Основан през X в., Рилският манастир се смята за един от най-важните културни, исторически и архитектурни паметници в България и е ключова туристическа атракция както за България, така и за Югоизточна Европа. Рилският манастир е най-известната спонтанно възникнала отшелническа обител в българските земи. Още в първите години от развоя му е признат от църковната и светската власт. Днес, заедно с Бачковския и Троянския манастир, е един от трите ставропигиални манастири на Българската Патриаршия. Притежава обширна културна територия с обител, землище и периферия. Историята на Рилския манастир е предмет на многобройни проучвания. Едни от авторите насочват вниманието си към живота и духовните подвизи на неговия създател – св. Иван Рилски, други към организацията на монашеския живот, трети – към книжовната манастирска дейност и т.н.

Началото на Рилската обител е свързано с отшелническата дейност на св. Иван Рилски и неговите следовници в средата на X в. Създаденото около отшелника монашеско общежитие възниква без намесата и поддръжката на официалната власт, която е отдалечена от центъра на държавата. Свети Иван Рилски е най-великият български светец и небесен закрилник на българския народ. Той е основател на Рилския манастир – най-значимия духовен център в България, който съществува вече повече от хиляда години. Роден около 876 г. в село Скрино, разположено в Осоговската планина край река Струма, Иван Рилски израства в благочестиво семейство. След смъртта на родителите си раздава наследството си на бедните и болните и постъпва като послушник в близък манастир. Там приема монашеството, но скоро закопнява за самота и духовни подвизи, напуска манастира и се отдава на отшелничество. Той прекарва дълги години в молитви, пост и лишения, скитайки из различни планини. Живее в колиба от сухи клони, в хралупата на огромно дърво, накрая в пещера. Храни се само с диви треви и плодове. Дивите зверове, с които съжителства, се оказват по-добри от хората – разбойници го нападат и прогонват, но той намира нов дом в Рилската пустиня. Овчарите го откриват и вестта за него се разнася из околността. Мнозина започват да го търсят за съвет и помощ, водейки болни, които той лекува със силата на молитвите си. Славата на праведния отшелник достига чак до столицата. Българският цар Петър I изминава 120 км, за да се срещне с него. Местността, на която царят се установил със своята свита, и днес се нарича Царев връх. Поради непристъпната местност, цар Петър не успял да се срещне лично със светеца, но изпратил чрез своите войници подарък - една чаша, пълна със злато. Иван Рилски приема като дар от него чаша, но връща златото, защото не му е нужно. Този жест още повече увеличава почитта към него (Байрамова, с. 14-63). Според различните варианти на житията на светеца, свети Иван от своята пещера напалил огън – от другата страна на долината, царските хора също напалили огън и димът от двете огнища в небето се съединил. Тази визуална картина може да се види на множество възрожденски стенописи и икони. Вярва се, че днешната сграда на Рилски манастир се намира точно под мястото, на което в небето се събрали двата пушека.

След смъртта на Иван Рилски той е канонизиран за светец, а чудотворните му мощи извършват чудеса и се съхраняват и почитат. Тялото му е пренесено в днешна София, а на мястото на което е живял, се заселват негови следовници, които поставят начало на монашеско

братство. През епохата на византийското владичество славата на Рилския отшелник нараства дотам, че при едно от маджарските нашествия мощите му са заграбени и пренесени за известно време в Унгария. В зората на Втората българска държава отшелникът е въздигнат до общобългарски и общославянски светец и мощите му са положени в специално направена църква на хълма „Трапезица“ в столицата Царевград Търнов (1194/1195 г.). Към храма, който е посветен на самия светец, се изгражда манастирски комплекс.

Историята на култа към българския светец не е свързана само с българската култура и литература, но и с манастирските центрове на Атон, Влашко и Молдова, Гърция, Русия, Сърбия и Украйна, където са копирани известни произведения и нови версии на житията. Свети Иван отчасти е представен и във византийската литература и в църковната литература на гръцки език. Тази тема е проследена от Елена Цохандри, участник в проекта „Живописна България“ (Цохандри 2022, с. 111-130) .

В края на XIV в. (1378 г.) Рилският манастир получава дарствена грамота от цар Иван Шишман (1371-1393), с която се потвърждава статутът му на най-тачено християнско култово средище в българските земи и едър феодален собственик през Второто българско царство. Правата на манастира са потвърждавани и от различни османски султани, за което свидетелстват документи, съхранявани в манастирската библиотека. През време на османското владичество (XV – XIX в.) Рилския манастир става център на духовно, културно и книжовно самосъхранение и възраждане на българския дух и народност. След като била разпръсната Търновската книжовна школа, Рилската обител става приемник и продължител на достиженията в културата на българския XIV век. Рилската библиотека бива възобновена и обогатена с нови ръкописи. Към края на XVII в. била създадена книговезка работилница. Установени били връзки със Светогорските манастири. От XVI в. датират и връзките с Дунавските княжества Влашко и Молдова, както и с Русия, където през следващите столетия няколко пъти били изпращани рилски монаси за събиране на дарения (книги, икони, църковна утвар, богослужбни одежди, парични средства). Специфично значение за нарастването и сакрализирането на риломанастирската културна територия имат тържествените религиозни процесии с мощите на Рилския отшелник или части от тях, които достигнат до Унгария, Русия и Гърция. Заедно с това почитта към св. Иван Рилски се разпространява чрез дейността на избягалите от българските земи монаси, църковни дейци, книжовници. От съседните балкански страни култът към българския светец е особено силен в Гърция и Сърбия. В днешните гръцки земи той става известен като лечител още в края на XI в. След известно затихване почитането му е подновено през XVIII в., когато кратко гръцко житие за него е включено в престижния „Синаксар“ на Никодим Светогорец, а свещената му десница е донесена на Цикладските острови. В Сърбия Рилският отшелник първоначално е смятан за локален светец, но след XV в. паметта му се отбелязва редовно в сръбските месецослови. Израстването на Рилския манастир като водещ християнски център в българските земи го превръща в модел за святост, а въздигането на неговия патрон за общобългарски светец прави живота и духовните подвизи на Рилския отшелник свещен образец за подражание.

Рилският манастир е местил своето местонахождение. На сегашното си място той се намира благодарение на деспот Хрелю, феодал от първата половина на XIV в. От този период датират и най-старата сграда в комплекса – Хрельовата кула. Тя е построена през 1334-1335 година от протосеваст Стефан Хрельо Драговол и е предназначена за укритие и отбрана. Кулата се намира на 1147 метра надморска височина в източната част на двора. Тя е каменна, пететажна и висока 23.60 метра. Стените са изградени от ломен камък и хоросан, което е характерно за средновековното строителство в региона. Кулата е пететажна, като всяко ниво е свързано чрез вътрешни дървени стълби. Входът на кулата се намира на втория етаж, до него се достига по външни стълби, които някога са били издърпвани в случай на заплаха. Входът е защитен от масивна дървена врата. Днешната врата е оригиналната, поставена още при строежа на кулата. Според д-р Григоров, лектор в Сегед и участник в проекта „Живописна България“, при отваряне на вратата се чува скърцане, което представлява най-старият технологичен звук, запазен в България.

Външните стени на кулата са снабдени с бойници (малки отвори за стрелба), които позволяват на защитниците да обстрелват нападателите. На върха на кулата има платформа, която вероятно е използвана за наблюдение и защита. Първите етажи са използвани за складове и стопански нужди. Горните етажи са били предназначени за живеене, като включват стаи за обитателите на кулата. На последния етаж се намира параклисът „Преображение Господне“ със стенописи от XIV век. Сред стенописите в притвора на параклиса се открива една от интересните фрески от българското Средновековие. Става въпрос за сцена, на която са изобразени танцуващи мъже и оркестър, който свири. Според предположенията, сцената с хорото представлява сватбено тържество, т.е сватбата на самият Хрельо. И вероятно е повлияна от изкуството на Далмация, защото неговата съпруга е по рождение от Рагуза, днешният град Дубровник. Кулата е историческо наследство на манастира. Тя предлага уникален поглед към живота и отбранителните стратегии на средновековните български феодали.

Мощите на св. Иван престояват в Търново до 1469 г., когато с помощта на Мария Бранкович, дъщеря на сръбския владетел Георги и съпруга на султан Мурад II, е получено разрешение те да бъдат върнати в Рилския манастир. Времето на пренасянето на мощите съвпада с първите десетилетия на Османското владичество над България. Завръщането на тялото в Рила поставя нов период в историята на манастира. Разраства се манастирското строителство. Всяко крило на сградата на манастира е строено и обновявано в различен период. Манастирската сграда представлява затворен неправилен петоъгълник с вътрешен двор. Заграденото вътрешно пространство с високи стени гарантира както сигурност на монасите, така и подсигурия вътрешен микроклимат. Дворът е покрит с големи каменни плочи, подредени в естетически вид, което се забелязва от чардаците на горните етажи. В една част от двора е оформена вътрешна градина с няколко рилски бора. Красотата на манастирските сгради впечатлява особено с отсъствието на скъпи строителни материали. За строежа на манастира са използвани единствено материали, които щедро са предоставени от планината Рила (Белъов, 2004, с. 67). На практика манастирът притежава вътрешен микроклимат, като в двора температурата винаги е по-висока от външната. Изключително приятен е шумът от течаща вода, който се чува във всяка точка от манастира, идващ от общо 7 чешми с постоянно течаща вода. Манастирът се оформя като най-голям поклоннически център в българските предели. За заможните християни поклонението е проява на уважаван и достоен религиозен акт. Рила се оказва третото по значимост поклонническо място, след Йерусалим и Света гора. Особено приятно е посещението на манастира през август, когато са близо в календара празниците Успение Богородично 15/29 август и Успение на св. Иван Рилски на 18/31 август и поклонниците съчетават посещението с двата празника.

Манастирът притежава предметни, архитектурни, изкуствоведски съкровища, които го обвързват с европейските процеси на развитие. Един от тях е Рилската манастирската библиотека. Тя е специализирана библиотека, която се намира в сградата на манастира и съдържа религиозни текстове, ръкописи и други книги, свързани с духовния живот и ученията на съответната религиозна общност. Тя е създавана и поддържана от монаси и поклонници. Библиотеката притежава над 250 славянски ръкописа, датиращи от периода между XI и XIX век. Тези ръкописи включват богослужебни книги, жития на светци, хроники и други литературни произведения. Особено ценни са ръкописите, написани на кирилица и глаголица, които свидетелстват за ранната история на българската писменост. В библиотеката се съхраняват около 9000 старопечатни книги, издадени до началото на 19 век (Анчев 1983, с.57-67). Тези книги са предимно на църковнославянски и гръцки език и включват различни издания на Библията, богослужебни книги и теологични трудове. Сред тях има и редки издания на български език, които са важни за изследването на българската книжовна традиция.

Друга важна категория са исторически документи, свързани с историята на манастира и региона. Това са грамоти, писма, актове и други документи, които хвърлят светлина върху политическата и социалната история на България през вековете. Особено важна е грамотата на манастира, издадена през 1378от българския цар Иван Шишман. Грамотата утвърждава правата

на манастира върху земи и имоти, както и неговия статут като независима религиозна институция. Тя има голямо значение заради юридическата си стойност, показва усилията на българските владетели да запазят културното и духовно наследство на страната, дори в условията на външни заплахи, остава важен символ на връзката между държавата и църквата в този критичен период. Освен книги и ръкописи, библиотеката притежава и колекция от икони, миниатюри и други иконографски материали, които илюстрират развитието на християнското изкуство в България. Тези материали включват оригинални творби и копия на известни икони и фрески. Библиотеката разполага и с колекция от музикални нотации, включително ръкописни и печатни партитури на църковна музика. Нотациите са наскоро изследвани и издадени. Вероятно най-голямата древна ценност на манастирската библиотека представляват Рилските глаголически листове. Те са средновековни ръкописи, написани на глаголица. Открити са в библиотеката на самия манастир. Тези листове съдържат текстове на старобългарски език и са датирани към 10-12 век. Те са част от по-голяма колекция от ръкописи, които включват различни религиозни и литературни произведения. Глаголицата, използвана в тези листове, е създадена от св. Кирил и Методий през 9-ти век и е била широко разпространена в България и други славянски страни преди да бъде изместена от кирилицата. Рилските глаголически листове се състоят от осем нецели пергаментни листа и три фрагмента от глаголическа старославянска книга от XI век. Ръкописът е написан с кръгла висяща глаголица в две колони и съдържа най-ранния превод на книгата "Паренесис" от християнския писател от IV век Ефрем Сирийски. По правопис и почерк Рилските глаголически листове стоят най-близо до Асеманиевото евангелие (Гошев 1956, с. 12-37). Манастирските библиотеки в цяла Европа изиграват роля в запазването на културното и духовното наследство, осъществяват приемственост между епохите, служат като места за молитва, медитация и личностно развитие, където посетителите могат да намерят спокойствие и вдъхновение.

Ценно богатство на манастира представлява Рафаиловия кръст - дървен резбован напестолен кръст. Считан е за връх на миниатюрната резба в манастира, за шедьовър на дърворезбата в България и в света. Разпятието представлява кръст, направен от цяло парче чешки дърво с размери: височина 80 см, ширина (с раменете) 42 см, дебелина 3 см. Резбован е от монах на име Рафаил, използвайки фино длето, игла и увеличителни лещи. Пресъздаден е 36 религиозни сцени с повече от 600 миниатюрни фигури. Работата по това произведение на изкуството е продължила 12 години и е завършена през 1802 г. Според преданието, след направата монах Рафаил е изгубил зрението си (Иванова 1975, с.7-14).

През Възраждането (XVIII – XIX в.) в Рилската обител се откриват школи и училища. Изтъкнатият книжовник и игумен на манастира (от 1860 до 1864 г.) йеромонах Неофит Рилски – Патриарх на българската педагогика, подготвя учители и духовници за цялата страна. Неофит Рилски олицетворява цял етап от развитието на новобългарската култура. Той има заслуги за движението за народна просвета, за новобългарското училище, за книжнината, за общовалиден книжовен език. А именно това движение за просвета изиграва важна роля на мощен ускорител в съзряването на националното съзнание, въздейства на борбата за църковна независимост и спомага за признаването на българската народност в пределите на Османската империя. (Бобчев 1922, с. 62–84).

След Освобождението на България, Рилския манастир продължава да бъде основен поклоннически център. Той е посещаван от всички български интелектуалци, културни дейци и политици. В манастира е погребан последният действащ български монарх Борис III. Религиозните дейности са забранени с налагането на комунистическия режим, имуществото му е национализирано и манастирът е превърнат в музей. В епохата на комунизма дори атеистичната власт се опитва да се засвидетелства в манастира като обновява и изгражда отново едно от неговите крила. Това манастирско крило, днес шеговито е наричано от монасите „Циганския квартал“. През 1976 г. Рилският манастир получава статут на исторически и архитектурен резерват, а през 1983 г. е обявен от ЮНЕСКО за Световен паметник на културата. Дори и в най-ново време българските правителства черпят символен капитал чрез широко медийно отразяване на ремонти, извършвани за изграждане на пътя към Рилски манастир.

Рилски манастир, разположен дълбоко и високо в планината се оказва изключително място, което осъществява приемственост на българската култура. В този манастир са много отчетливо представени четири основни етапа в културното развитие на България и връзката между тях: 1. Епохата на покръстването и на Кирило-Методиевите традиции; 2. Средно-българския период от времето на патриарх Евтимий Търновски; 3. Времето на българското Възраждане; 4. Следосвободенска България. Рилската обител е горяла от пожари почти до основи, два пъти. Метафората за Горящия манастир, дал светлина за Новото време и сложил край на тъмните времена - за нас е добре известна, защото е разгърната в световния роман на Умберто Еко „Името на розата“. В България пожарът на манастира - има точно обратното символно значение за най-големия български манастир. Построеният отново манастир след пожарите става символ и на възстановяването на българската култура в трудните условия на липсваща българска държава. В наши дни в България св. Иван Рилски е почитан като пръв измежду светците, просияли на българска земя. Съществуват и множество съпътстващи прояви на почит към светеца. Много градове в България имат за свой главен храм църква, чийто патрон е св. Иван. Той е покровител на миньорите. Неговото име носи главната църква на гр. Перник (средище на стар въгледобивен район), както и Минно-геоложкият университет в София. Много болници в България са наречени на него. Той е патрон на много училища и организации на българите в чужбина. Българите в Унгария също са го приели за свой патрон.

Анчев, А. Рилският манастир. София, 1983.

Байрамова, М. Вечният монах. 1050 години от успението на св. Иван Рилски. София, 1997.

Бельов, Г. Рилският манастир. София, 2004

Бобчев, С. Значението за България на св. И. Рилски и на основания от него манастир. – Годишник на Свободния софийски университет за 1922 г. София, 1922, 62–84

Иванова В. Миниатюрната дърворезба на Рафаиловия кръст. София, 1975

Гошев Ив. Рилски глаголически листове. София, 1956, 150 с.

Цохандри Е. Великата Рилска пустиня и нейното сияние и околния свят. В: Живописна България. Многоязычни маршрути. Литературен атлас. Пловдив 2022, с. 111-130.

Прашков Л. Хрельовата кула. История, архитектура, живопис. София, 1973 г.

Радкова Р. Рилският манастир през Възраждането. София, 1972 г.